RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Folk Literature & Folk Media

FEBRUARY 2020

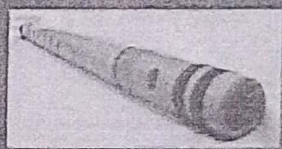

Executive Editor : Dr. Subash Nikam

Principal,
Mahatma Gandhi Vidymandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)

Co- Editor : Prof. Arjun G. Nerkar

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515

Scanned with OKEN Scanner

NI : MAHMAR - 36829-2010ISSN – 2229-4929

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

February - 2020

Folk Literature & Folk Media

Executive Editor
Dr. Subhash Nikam
Principal
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editors
Assisst Prof Arjun G. Nerkar
Dr. Kalyan S. Kokane
Dr. V. D. Suryawanshi

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR,
DIST. LATUR,-433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nahik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authosr shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

Price: Rs. 1000/-

© All rights reserved with the Editors

33	लोकसाहित्य आणि संस्कृती प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	137-139
34	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. मनिषा दौलतराव सोनवणे	140-142
35	मौखिक स्त्री गीते प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	143-145
36	लोकसाहित्य संस्कृती प्रा.डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	146-147
37	लोकसाहित्यातील प्रमुख भटक्या विमुक्तांच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा. अंबादास नरसिंगराव पाचंगे	148-150
38	महाराष्ट्रातील लोकगीत आणि लोककला प्रकार. प्रा.पंकज पवार	151-152
39	लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे	153-156
40	''लोकसंगीत'' प्रा. अशोक एस. जाधव	157-158
41	लोकसाहित्य आणि भारतीय लोककथा प्रा.डॉ.राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे	159-162
42	लोकसाहित्य डॉ. रंजना बाळासाहेब पाटील	163-166
43	भारतीय लोककथेची परंपरा डॉ. युवराज देवबा भामरे	167-169
44	आधुनिक कलांमधील लोकाविष्काराचे दर्शन – स्वरूप विवेचन प्रा. डॉ. संभाजी आण्णू शिंदे.	170-174
45	खानदेश लोकसाहित्यातील 'सण–उत्सव' परंपरा डॉ. संजय रतन खैरनार	175-178
46	लोककथेतील समाजदर्शन प्रा. डॉ. शशिकला बबनराव पवार	179-181
47	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. सपना वालिमक सोनवणे	182-184
48	भिल्ल लोकसंस्कृतिचा खानदेशी अविष्कार प्रा.विद्या सुर्वे बोरसे	185-187
49	लोकसाहित्य आणि लोकमाध्यमे प्रा. वैशाली गिरधर पाटील	188-191
50	लोकगीतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन प्रा. वृषाली सोपान उगले,	192-195
51	लोकसाहित्य आणि समाज जीवन प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	196-199

आधुनिक कलांमधील लोकाविष्काराचे दर्शन – स्वरूप विवेचन

प्रा. डॉ. संभाजी आण्णू शिंदे.
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
आर.एन.चांडक आर्टस्, जे.डी.बिटको कॉमर्स अँण्ड एन.एस.चांडक सायन्स कॉलेज, नाशिक रोड. जि – नाशिक.

प्रास्ताविक :

लोककलांची निर्मिती ही समूहमनाची आविष्कृती असते. ईश्वरविपयक श्रद्धाभाव, धर्मकल्पना व सर्जक जाणिवा कलाविष्कारास प्रवृत्त करीत असतात. कालांतराने व्यक्तिगत भावभावनांचे सामूहिकीकरण होत जाते. वास्तविक पाहता लोककलाविष्कार हे मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकसाहित्याची अंगे आहेत. मानवी जीवनामध्ये अशाप्रकारच्या कलाविष्काराला अनन्यसाधारन महत्त्व आहे. मनामध्ये एखादा विचार येणे, उत्कट प्रेरणांनी तो प्रकट करावासा वाटणे, त्यासाठी रंग, ध्वनी, शरीर अशा माध्यमांमधून ते प्रकट करणे हे कलेचे प्राथमिक स्वरूप असते. निसर्गसान्निध्यात निसर्गाचे बाळ म्हणून वावरणाऱ्या आदिमानवाला निसर्गरूपदर्शन अद्भूतगम्य वाटले असणार, निसर्गाचा पंचेंद्रियांनी अनुभव घेत असता, त्याला निसर्गाचे अनुकरण करावेसे वाटले असणार. निसर्गाची विविध रूपे पाहून, निसर्गातील ध्वनी ऐकून, निसर्गाला स्पर्शाने व रुचीने समजावून घेत मानवी कलाविष्कारांना रूप प्राप्त झाले असावे. निसर्गातील ध्वनींचा, निसर्गघटकांच्या विशिष्ट लय – तालांचा अनुभव ग्रहण करताना लयींशी जोडले जाताना गीत, नृत्य, वादन आदी सांगीतिक क्रियांची निर्मिती झाली असणक क्रमप्राप्त आहे. शिकार मिळविल्यावर हा आदिमानव आनंदाने नाचत, गात असेल. नैसर्गिक संकट टळावे म्हणून निसर्गाची, पंचमहाभूतांची, देवांची आराधना करू लागला असेल. निकराच्या उत्कट क्षणांना सामूहिक व सौंदर्यात्मक प्रतिसाद देताना लोककलाविष्कार जन्माला आले असावेत. हळूहळू सांस्कृतिकीकरण होताना ह्या कलाविष्कारांमध्ये जीवनाबरोबर बदल होऊन त्यांना नवीन रूप प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

मानवाला आनंद झाल्यास तो टाळ्या वाजवितो, जरा चित्कारतो, ओरडतो, नाचू लागतो, उड्या मारू लागतो. इत्यादी भावनात्मक प्रतिक्रिया आपणास ज्ञात आहेत. परंतु कलावंत अशा संवेदनांना कलांमध्ये रूपांतरित करतो. अशाप्रकारे कलावंत किंवा लोकसमूह लोक कलाविष्कार सादर करीत असतात. हे लोकाविष्कार कलास्वरूपात प्रकट होत असतात. लोककलाविष्कार हे सामूहिकता आणि श्रद्धाभाव या तत्त्वांच्या आधाराने प्रकटत असतात. चित्रकला, संगीतकला, नृत्यकला व वास्तुशिल्पकला यांमधील लोककलाप्रकारांचा संक्षिप्त व ठळक परिचय करूण घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून केला आहे. लोककलाविष्कारांच्या स्वरूप व प्रेरणांचा परिचय करून घेण्याने आपणाला आधुनिक कालखंडातील कलाविष्काराचे मूळ स्वरूप समजून घेता येईल. याबरोबरच सामूहिक श्रद्धाभावना, सौंदर्यरूप याविषयीचे सूक्ष्म आकलन करुन घेता येईल. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आपण चित्रकला, संगीतकला, नृत्यकला आणि वास्तुशिल्पकला या आधुनिक कलांमधील लोकाविष्कारांचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) आधुनिक चित्रकलेतील लोकाविष्कार :

आदिम कालखंडातील मानवाला त्याचा बौद्धिक विकास होत असताना आपल्या सभोवतालच्या आकार व अवकाशाचे भान आले असावे. निसर्गसृष्टीत किती तरी विविध आकार पाहावयास मिळतात. आकाशातील पळणाऱ्या ढगांचे आकार, चंद्र – सूर्य, नद्या, दऱ्या, डोंगर, झाले, पाने, फुले, माणसे, विविध प्राणी, पशू, पक्षी इत्यादींच्या आकारांची जाणीव माणसाला विकसनाच्या काळात हळूहळू उत्क्रांत होत गेली असावी. कालांतराने चिन्हे म्हणून, प्रतिके म्हणून आकार, अवकाश म्हणून आदिमानवाने ती उपयोगात आणली असावीत. निसर्गाचे बदलते रंग, रेषा, आकार व अवकाश याविषयीची जाणीव हळूहळू वाढत जावून प्राथमिक आवस्थेत अवकाश, चंद्र–सूर्य, डोंगर, झाडे, शिकारीचे प्रसंग यांना मानवाने रंग – रेषा यांच्या सहायाने साकार करण्याचा प्रयत्न केला असावा. प्रारंभीच्या काळातील चित्रे गुहेत, भिंतीवर, जमिनीवर रेषाचित्रे म्हणून अस्तित्वात आली होती. आनंदात असलेल्या मानवाने सौंदर्ययुक्त वस्तू पाहिल्या असतील किंवा सुश्राव्य ध्वनी ऐकले असतील. हा सौंदर्यानुभव मनात उचंबळून आला असेल परिणामी हा अनुभव दृकसंवेदना व ध्वनिसंवेदनांनी संपृक्त होऊन चित्र व गीत आकाराला आले असेल. रंग, रेषांच्या माध्यमातून विशिष्ट अवकाश निर्माण करणारी चित्रे ही एक सौंदर्यपूर्ण कला आहे. चित्र

या संकल्पनेची व्याख्या प्रभाकर बरवे यांनी पुढीलप्रमाणे केली आहे, ''चित्र म्हणजे द्विमित पृष्ठभागावर रंग – रेपादी द्रव्याच्या साहाय्याने निर्माण केलेली आभासात्मक प्रतिमा. या प्रतिमेला लांबी आणि रुंदी ही दोन परिमाणे असतात.''[१] थोडक्यात चित्रकलेतील लोकाविष्कारांचा विचार करताना त्यातील प्रेरणांचा शोध घ्यावा लागेल. मनोरंजन, आनंदाचा उत्कट क्षण, धर्मश्रद्धा, उत्वसांचे आकर्षण, आकार सौंदर्याचे आकर्षण, विरंगुळा इत्यादी प्रेरणांमधून लोकचित्रकला अस्तित्वात आली आहे. लोकजीवनाशी लोकचित्रांचा निकटचा संबंध आहे. या लोकचित्रकलेतून लोकजीवनाचाही आविष्कार झालेला दिसून येतो. प्राचीन काळी आनंदाने उत्सव साजरे करताना घराच्या भिंतींवर चित्रे काढली जात असत. याबरोबरच दैनंदिन जीवनसंघर्षातील कष्ट हलके व्हावेत म्हणून आणि विरंगुळा वाटावा म्हणून चित्रे काढली जात असत.

वास्तविक पाहता धर्मश्रद्धा हा सामूहिकं मनातील आदिम घटक होय. देव, देवता, धर्मविधी, थोर पुराण पुरुष, वीरपराक्रमी देव यांची चित्रे काढण्यामागे धार्मिक श्रद्धा प्रबळ असते. जीवनसंघर्षात अशा देव – देवतां या मानसिक आधार देत असतात. भावी आयुष्य सुखाचे जावे या भावनेतून देवतांच्या आराधनेचा भाग म्हणून चित्रांचे रेखाटन केले जाते. आदिम कल्पनांनुसार काही देवता प्रसन्न झाल्यावर त्या आपल्याला इजा करणार नाहीत, म्हणून त्यांची चित्रे रेखाटून त्यांची पूजा केली जाते. सौंदर्यभावनांपेक्षा लोकचित्रकलेत धर्मश्रद्धा महत्त्वाची असते. लोकचित्रकलेतील कलाविष्कार हा परंपरेने चालत आलेला व काळानुरूप बदलत राहणारा आविष्कार असतो. लोकचित्रकलेतून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवा या लोकसमूहाच्या मनातील इच्छा, आकांक्षा, जैविक प्रेरणा, श्रद्धाभावना, जीवनवसुरक्षा, प्रेमभावना, सामूहिक जीवनाच्या अपेक्षा यांचे प्रत्यंतर देणाऱ्या असतात. त्यामुळे लोकचित्रांचे विषय हे लौकिक जीवनातील परिणामकारक घटनाप्रसंग, संभोवतालचे प्राणिजीवन व वनस्पतिजीवन, भूरूपे, सांस्कृतिक उत्सवांमधील कृती, विधी, देव– देवता, अद्भूत जीवसृष्टी ऐतिहासिक महापुरुष, समूहाने केलेली शिकार, मिथकांमधील पौराणिक व्यक्ती, रामायण–महाभारतातील प्रसंग, सांस्कृतिक घटना, सभोवतालची मानवी सृष्टी, नद्या, इत्यादी महाराष्ट्रातील आदिवासी जाती – जमातींनी लोकचित्रकलेची परंपरा अद्यापही टिकवून ठेवली आहे. औपचारिक शिक्षणाचे आणि कलाप्रशिक्षणाचे संस्कार नसतानाही त्यांची चित्रकला ही सौंदसाधना व श्रद्धापूर्वक धर्मसाधना करताना दिसत आहे. आदिवासी चित्रकला ही खऱ्या अर्थाने परंपरा टिकविणारी लोककला आहे असे निसंदिग्धपणे म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्रातील चित्रकला ही उच्च दर्जाची मानली जाते. जगप्रसिद्ध अजिंठा गुंफांमधील इसवी सनाच्या ५०० ते ६५० या काळातील भित्तीचित्रांवरून प्राचीन काळी महाराष्ट्रातील चित्रकला किती विकसित होती याचे प्रत्यंतर येते. ब्रिटिशांच्या काळात व्यक्तिगतरित्या चित्ररेखाटनाला उत्तेजन मिळाले. कलाविपयक जाणीवाही वाढीस लागल्या. यावरून एक बाब स्पष्ट होते ती म्हणजे, आधुनिक चित्रकलेची मुळे ही लोकचित्रकलेतच आहेत. आधुनिकतेचा परंपरेतून झालेला उदय ही बाब लोककला व आधुनिक कला यांच्या बाबतीत स्पष्ट दिसून येते. लोकचित्रकलेतील प्रेरणा, आशयसूत्रे, रेखाटन तंत्र, रंगद्रव्य यांचा प्रभाव आधुनिक काळातील चित्रकारांवर अंशस्वरूपात का होईना जानवत होता ही बाब मान्यच करवी लागते. कारण आधुनिक चित्रकला अधिक सूक्ष्म, अधिक अमूर्त चित्रणाकडे झुकताना जाणवते. याउलट लोकचित्रकलेतील ठळकपणा व सुगमता याऐवजी वास्तवता, वास्तवाचे संकल्पन, वास्तवाचे अमूर्तीकरण, चित्रातून व्यक्तिभावदर्शक आशयाची निर्मिती, चित्रांद्वारे भावावस्थांचे सूचन अशी काही वैशिष्ट्ये आधुनिक चित्रकलेत जाणवतात.

२) आधुनिक संगीतातील लोकाविष्कार :

मानवी संस्कृतीमध्ये संगीताला अनन्यसाधारन महत्त्व आहे. संगीत ही श्राव्यकला असल्याने ध्वनिसौंदर्य आपल्या कानांना आवडते. लय – ताल, यांच्याबरोबरीने आपण ताल धरू लागतो. संगीतनिर्मिती आणि संगीताचा आस्वाद मानवाला नेहमीच आल्हाददायक वाटणारा कलाप्रकार आहे. आदिम अवस्थेत माणसाने आपल्या भोवतालच्या निसर्गसृष्टीतले, प्राणिसृष्टीतले कर्णमधुर असे अनेक ध्वनी ऐकले असतील, अपल्या मुखाने ध्वनी निर्माण करता येतात याचे भानही त्याला असेल. कावळे – चिमण्या यांच्यासारख्या पक्षांचा आवाज, ढगांच्या गडगडण्याचा आवाज, झुळूझुळू वाहणाऱ्या झऱ्यांचा आवाज, पावसाचा आवाज, झाडाच्या पानांची सळसळ, वादळाचा झंझावाती आवाज, समुद्राची गाज, पक्ष्यांचे गाणे, पशूंचे ओरडणे, आदी निसर्गातील आवाजांनी त्यांची ध्वनिसंवेदना घडली असेल. प्रारंभीचे संगीत हे लोकसंगीत होते. हे आदिम काळापासून चालत आलेले संगीत होय.

एकाच काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे संगीत प्रकार अस्तित्वात असतात. उदा – आज आदिवासी जातीजमातींचे आदिम संगीत अस्तित्वात आहे, लोकसंगीत आहे, शास्त्रीय संगीत आहे, लौकिक संगीत आहे, नाट्यसंगीत, चित्रपट संगीत आहे,

Scanned with OKEN Scanner

पाश्चात्य संगीत आहे. या सर्व प्रकारांमध्ये सातत्याने देवाणघेवाण होत असते. त्याचे परस्परावर परिणाम होऊन थोडफार परिवर्तनही होते व वेगळेपणही राखले जात असते. शिष्टसंगीत व लोकसंगीत यामध्ये अनुबंध दाखविताना अशोक रानडे यांनी त्यांच्या 'लोकसंगीतशास्त्र' या ग्रंथामध्ये पुढील विवेचन केले आहे, ''शिष्ट संगीतातील जो भाग विशिष्ट परंपरेत समाविष्ट केला जात नाही, असा भाग लोकसंस्कृतीच्या अलिखित परंपरेत समाविष्ट केला जातो. जो भाग शिष्टसंगीताच्या लिखित परंपरेत अंतर्भूत केला जात नाही त्याचे स्वरूप अलिखित परंपरेत सामील करण्याइतके सार्वजनिक आवाहनात्मक असते. जो भाग, त्या विशिष्ट समाजाची सांगीतिक अस्मिता लक्षात घेता, त्याच्या सार्वजनिक व सार्वकालिक सचिताला म्हणता येईल अशाला लोकसंस्कृती आपल्या संचात सामावून घेते आणि असा संच म्हणजे लोकसंगीत.''[२] थोडक्यात आपणास असे म्हणता येईल की, शिष्ट संगीत आणि 'लोकसंगीत यांचा अनुबंध हा शिष्टसंमत अशा स्वरूपाचा आहे. त्यांना एकमेकांपासून विलग करता येत नाही.

लेकसंगीताचा प्रभाव हा इतर सांगीतिक प्रकारांवर निश्चितच पडत असतो. वर्तमान चित्रपटगीताचा विचार करता खूप मोठ्या प्रमाणावर या गीतांवरती लोकसंगीताचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. कारण हे माध्यम बहुजनांच्या संगीतविषयक जाणिवा संपृक्त करीत असते. व्यवसाय, लोकप्रियता, लोकसमूमनांना आकर्षित करण्याची शक्ती, सुलभता, आदिम श्रद्धांचे समाधान करण्याची पात्रता, इत्यादी लोकसंगीताचे गुणधर्म लक्षात घेऊन व्यावसायिक दृष्टीने किंवा उद्बोधनाच्या दृष्टीने लोकसंगीताचा वापर केला जाताना दिसून येतो. याबरोबरच लोकसंगीताची बहुजन समाजातील आवड लक्षात घेता ध्वनिमुद्रिका, चित्रफिती, करमणुकीचे गाण्यांचे कार्यक्रम यांमध्ये खूप मोठ्याप्रमाणावर लोकसंगीताचे अनुकरण केल्याचे प्रत्यंतर येते.

३) आधुनिक नृत्यातील लोकाविष्कार :

नृत्य हा आत्माविष्कार मानवी देहाच्या विविध प्रकारच्या हालचालीतून साकार होणारा प्रायोगिक कलाप्रकार आहे. ही कला आदिम संस्कृतीचा आविष्कार मानली जाते. भारतीय नृत्यकला ही अतिप्राचीन काळापासून चालत आलेली कला आहे. यामध्ये विकास होऊन आधुनिक काळामध्ये तर नृत्याविष्काराचे प्रगत रूप अनुभवावयास मिळते. वर्तमान युगात तर नृत्याचे विविध प्रकार शिकण्याची सोय उपलब्ध झाली आहे. आधुनिक नृत्यातील लोकाविष्काराचे प्रतिबिंब पहात असताना सर्वप्रथम 'नृत्य' या प्रकाराची व्याख्या पाहणे संयुक्तिक ठरते. 'मानवविद्या व ललितकलांचा परिचय' या ग्रंथामध्ये 'नृत्य' या कलाप्रकाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, ''नृत्य म्हणजे मानवी शरीराच्या स्थिरता आणि हालचालीच्या रचनेमधून चल आकृतिबंधाद्वारे आविष्कार करण्याची कला होय.''[३] या माध्यमातून मानवाच्या शरीरीक हालचाली व त्याची स्थिरता या बाबींवरती प्रकाश टाकला आहे. वास्तविक पाहता नृत्य ही एक प्रकारे अवयवांच्या हालचालींमधून प्रकट होणारी कला आहे. यामध्ये मानव आपल्या कौशल्याद्वारे त्या कलाप्रकारला जीवंत करण्याचा प्रयत्न करतो.

नृत्य ही एक प्रकारे अवयवांच्या हालचालींमधून व्यक्त होणारी देहबोलीच असते. हात – पाय व देहाचे इतर भाग यांच्यातील गतिमानता किंवा स्थिरता यांमधून नृत्याची भाषा जन्मास येते. पायाचे विशिष्ट टप्प्यावर आकार निर्माण करणे म्हणजे पदन्यास होय, याच वेळी हातही विशिष्ट हालचालींतून आकार निर्मिती करीत असतात. नृत्य करताना नर्तक हाताच्या, पायाच्या व एकूणच देहाच्या हालचाली करीत असतो. वास्तविक पाहता लोकनृत्यात वरील 'लोकतत्त्वे' प्रतिबिंबित होताना दिसून येतात. लोकतत्त्वांचे अनुकरण नागर व आधुनिक नृत्य प्रकारात कमी अधिक प्रमाणात होताना दिसून येते. उदा – सिनेमासारख्या माध्यमातील नृत्यांचा प्रभाव अलीकडे लोकनृत्यकलेवर होताना दिसून येतो. परंतु ही बाब देखील महत्वपूर्ण आहे ती म्हणजे, चित्रपट या दृक्‌श्राव्यमाध्यमाने लोकनृत्याचे सर्वाधिक अनुकरण केले आहे. वर्तमान स्थितीत हिंदी चित्रपटात दाखविल्या जाणाऱ्या नृत्यांमध्ये सामूहिक नृत्यांना खूप मोठ्या प्रमाणावर स्थान मिळाल्याचे दिसुन येते. आदिवासींची नृत्ये, भांगडा नृत्ये, कोळ्यांची नृत्ये यांच्यातील चाली, लयी व हालचालींचे अनुकरण होताना दिसून येते. सांस्कृतिक संस्था आदिवासींची लोकनृत्ये बसवून देतात त्यासाठी त्यांनी सोप्या व ठळक चाली, लयीं, व हालचालींचा अवलंब केल्याचे प्रत्यंतर येते. आदिवासी नृत्यांचे स्वरूप स्पष्ट करताना 'आदिवासींची लोकनृत्ये' या ग्रंथामध्ये डॉ. गोविंद गारे यांनी पुढील विवेचन केले आहे, ''आदिवासी नृत्ये ही भारतीय लोकनृत्याचा पाया समजली जातात. लोकनृत्ये आणि आजची शिष्टनृत्ये यांच्या मुद्रा आणि अंगविक्षेप हे याच नृत्यातून आरंभी घेण्यात आले. आदिवासींची नृत्ये ही स्वयंस्फूर्त अंगविक्षेप अथवा 'उत्स्फूर्त भावनांच्या भरात तालबद्ध झालेले अंगविक्षेप आहेत. या अंगविक्षेपातून त्यांच्या उत्कट भावना प्रकट होत असतात. भारतात आदवासींच्या नृत्याना एक मोठे राष्ट्रीय महत्त्व आहे.''[४] थोडक्यात आदिवासी लोककला आणि संस्कृती ही आदिम संस्कृती मानली जाते. त्यामुळे स्वाभाविकपणेच आदिवासींची कला ही आदिम कला म्हणून त्याचा उल्लेख होणे क्रमप्राप्त ठरते.

सामान्यत: शिल्पनृत्यशैलीची पुरातन लोककलांच्या तत्त्वांशी सांगड असतात. [illegible] शैलीची परंपरा जोपासली आणि शिकविली जाते. लोकनृत्याचे वेगळे असे प्रशिक्षण मिळत असे नाही. [illegible] हे लोकसाहित्याचे शास्त्र मानले पाहिजे. आधुनिक नृत्यकलेतील शास्त्रपरंपरा लोकनृत्यकलेत दिसत नाही. [illegible] भाषा–प्रदेशांमध्ये सादर होत असतात, आपली महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकनृत्ये [illegible] प्रत्येक गटसमूहाची स्वतंत्र व परंपरागत नृत्यपद्धत आहे. लोकप्रिय नृत्यकलांमध्ये [illegible] असल्याचे दिसून येते. याविषयीचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे पूर्वजांनी, [illegible] आधुनिक काळात टिकून आहे त्यामुळे आधुनिक समाजमनामध्ये लोकनृत्याचे आकर्षण खूप मोठ्या प्रमाणात [illegible]

४) आधुनिक वास्तुशिल्पातील लोकाविष्कार :

वास्तुकला व शिल्पकला या मानवी संस्कृतीच्या सौंदर्यप्रवृत्तीचे [illegible] सौंदर्यभावना, भावाविष्कारांची उत्कटता अशा भावनिक आविष्कारांमधून वास्तुकला व शिल्पकला [illegible] गुहामध्ये राहताना आदिमानवाने गुहामध्ये निवासक्षणी काही आकार कोरले असतील, [illegible] करता येईल असे आकार निर्माण केले असतील. अवकाश, खोली, पोत, [illegible] यांची निर्मिती [illegible] जीवनसंबद्ध व सौंदर्यपूर्ण छंद आदिमानवाला लागला असेल, परिणामी त्याने धर्मश्रद्धासाठी [illegible] खडकांमधून उभारल्या असतील. वास्तविक पाहता वास्तुशिल्पकलेचा विकास धर्मश्रद्धा व लोकजीवन [illegible] 'मनुष्य वस्तुकला घडवितो व वास्तुकला माणसाला घडविते.' अशाप्रकारचे सूत्र सांगितले जाते. महाराष्ट्रात [illegible] यांचा मोठा विकास झाला आहे. इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात बौद्ध धर्म विहार प्रांतात प्रस्थापित झाला. [illegible] नऊशे लेणी आहेत. त्यातील आठशे लेणी महाराष्ट्रात आहेत. या धर्माच्या प्रसाराच्या प्रेरणेतून बौद्ध वास्तुकला [illegible] आहे. धर्मप्रसारासाठी गौतम बुद्धाच्या मूर्ती, शिलालेख, स्तंभलेख यांची निर्मिती झाली. [illegible] बौद्धांचे स्तूप उभारले गेले. वातावरणात टिकून राहण्याच्या जाणिवेतून लेण्यांची निर्मिती झाली. [illegible] वस्तुच्या घटकांचे प्रकल्प भान या कलावंतांजवळ कमालीचे होते याविषयीचे प्रत्यंतर त्यांच्या कला पाहत असताना [illegible]

अजिंठा येथील लेण्यांमध्ये चित्रकला व शिल्पकला यांची आदर्श रूपे आहेत. [illegible] शिल्पाकृतींमधून झाला आहे. यासंदर्भात 'आपला महाराष्ट्र : परंपरा व प्रगती', या ग्रंथामध्ये [illegible] केले आहे, ''सातवाहनाच्या काळात क्रमांक दहाच्या लेण्यातील कलाविष्कार म्हणजे संवेदनशील मानवी [illegible] रंगपटच आहे. बोधिवृक्षाला वंदन करावयास निघालेला राजा व त्याचा लवाजमा असा या चित्राचा विषय असून [illegible] सर्पिणीच्या चपळतेने आपल्या अंगाला प्रत्यक्ष गिरकी देत आहे असा भास होतो. [illegible] शोकाकूल मन:स्थिती असा आणखी एका चित्राचा विषय आहे. शोक, कारुण्य, कथाकथनाची अपूर्व पद्धती [illegible] करण्यास वापरलेली रंगसंगती अशा ह्या शिल्पचित्रकलेच्या आविष्कारला जगात तोड नाही. [illegible] यात शंका नाही. पाषाणाला सजीवता प्राप्त करून देण्याचे संवेदनशील, सर्जनशील कसब या [illegible] त्यांची आश्चर्यकारक रचनापद्धती, सूर्य झरोक्यातून येणाऱ्या प्रकाशाचा विशेष दर्जा, वास्तुघटकांची [illegible] त्यातून निर्माण झालेली परिणामकारी भव्यता ह्या वास्तुकलेच्या विविध अंगांचे दालन उघडले गेले.'' [illegible] कालखंडामध्ये निर्माण झालेल्या विविध लेण्यांमधून पारंपरिक धर्मश्रद्धांचे प्राबल्य पहावयास मिळते. आधुनिक [illegible] जीवनजाणिवा व लोकसांस्कृतिक प्रेरणांचा प्रभाव या कलांवर पडला आहे. लोकतत्त्वीय आविष्कारापेक्षा [illegible] परिणामकारकता वाढली आहे. वास्तविक पाहता घरात देवघर, स्वयंपाकघर, शयनकक्ष यांच्या दिशा [illegible] जातात. परंतु 'घर' हे आश्रयाचे स्थान असते. घराचे घरपण टिकविणारे दडकही परंपरेतून आले असल्याचे दिसते. [illegible] नवे तंत्र आले, नवे द्रव्य आले तरीही वास्तुविषयक पवित्र भावना माणसाच्या मनात कायम आहेत.

आधुनिक वास्तुशिल्पकलेचा विचार करता महापुरुषाच्या प्रतिमा असलेल्या पुतळ्यांची निर्मिती [illegible] काळात मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. धातू, प्लॅस्टर, माती, आदी द्रव्यांचा वापर करून पुतळ्यांची [illegible] ऐतिहासिक, राजकीयदृष्ट्या लोकसमूहमानसात श्रद्धा असलेल्या व्यक्तींची, वीरांची स्मृती पुतळ्यांमधून [illegible] शिवाजी महाराज, म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, इत्यादींची स्मारके मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आली [illegible] पाहता वास्तुकलेचे काम हे कलेऐवजी व्यावसायिक उद्देशाने होऊनही लोकसमूहाच्या श्रद्धा, आकांक्षा [illegible]

लोकतत्त्वांना, परंपरांना अनुसरतच होत आहे. यामुळेच आकार, प्रमाणबद्धता, उंची, खोली, पोत, लय, गती, अवकाश, प्रकाश, द्रव्यउपयोजन यांच्याबाबतीत लोकतत्त्वीय जाणीव कार्यशील असल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात वर्तमान समाजस्थितीमध्ये वास्तु शिल्पकलेकडे लोकचळवळ म्हणून पाहणे अत्यंत आवश्यक आहे कारण वास्तुकला, शिल्पकला या कलांमध्ये सामाजिकता, सौंदर्यजाणिवा व लौकिकजाणिवा तीव्र स्वरूपात जाणवतात. कालिक परिवर्तनामध्ये देखील वास्तुकला, शिल्पकला या कलांमध्ये सामाजिकता, सौंदर्यजाणिवा व लौकिकजाणिवांचे दर्शन घडते याबरोबरच लोकसामूहिक वास्तुकला–शिल्पकला या कलांमध्ये लोकसामूहिक जीवनदृष्टींची तत्त्वे जाणवत असतात. संस्कृतीच्या विकसनात या कला सहभागी असतात. लोकसांस्कृतिक वास्तू व शिल्पे लोकतत्त्वांचे अधिक प्रकटन करीत असतात ही बाब मान्यच करावी लागेल.

समारोप :

मानवी जीवनामध्ये कलाविष्काराला अनन्यसाधारन महत्त्व आहे. मनामध्ये एखादा विचार येणे, उत्कट प्रेरणानी तो प्रकट करावासा वाटणे, त्यासाठी रंग, ध्वनी, शरीर अशा माध्यमांमधून ते प्रकट करणे हे कलेचे प्राथमिक स्वरूप असते. निसर्गसान्निध्यात निसर्गाचे बळ म्हणून वावरणाऱ्या आदिमानवाला निसर्गरूपदर्शन अद्भूतगम्य वाटले असणार, निसर्गाचा पंचेंद्रियानी अनुभव घेत असता, निसर्गाचे अनुकरण करावेसे वाटले असणार. निसर्गाची विविध रूपे पाहून, निसर्गातील ध्वनी ऐकून, निसर्गाला स्पर्शाने व रुचीने समजावून घेत मानवी कलाविष्कारांना रूप प्राप्त झाले असावे. लोककलाविष्कार हे सामूहिकता आणि श्रद्धाभाव या तत्त्वांच्या आधाराने प्रकटत असतात. चित्रकला, संगीतकला, नृत्यकला व वास्तुशिल्पकला यांमधील लोककलाप्रकारचा मनोरंजन, आनंदाचा उत्कट क्षण, धर्मश्रद्धा, उत्वसांचे आकर्षण, आकार सौंदर्याचे आकर्षण, विरंगुळा इत्यादी प्रेरणामधून लोकचित्रकला अस्तित्वात आली आहे. लोकजीवनाशी लोकचित्रांचा निकटचा संबंध आहे. दैनंदिन जीवनसंघर्षातील कष्ट हलके व्हावेत म्हणून आणि विरंगुळा वाटावा म्हणून चित्रे काढली जातात.

एकाच काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे संगीत प्रकार अस्तित्वात असतात. उदा– आज आदिवासी जातीजमातींचे आदिम संगीत अस्तित्वात आहे, लोकसंगीत आहे, शास्त्रीय संगीत आहे, लौकिक संगीत आहे, नाट्यसंगीत, चित्रपट संगीत आहे, पाश्चात्त्य संगीत आहे. या सर्व प्रकारांमध्ये देवाणघेवाण होत असते. त्यांचे परस्परांवर परिणाम होऊन थोडेफार परिवर्तनही होते व वेगळेपणही राखले जात असते. लेकसंगीताचा प्रभाव हा इतर सांगीतिक प्रकारांवर निश्चितच पडत असतो. वर्तमान चित्रपटगीतांचा विचार करता खूप मोठ्या प्रमाणावर या गीतांवरती लोकसंगीताचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. नृत्य ही एक प्रकारे अवयवांच्या हालचालींमधून व्यक्त होणारी देहबोलीच असते. हात – पाय व देहाचे इतर भाग यांच्या गतिमानकृती किंवा स्थिरता यामधून नृत्याची भाषा जन्मास येते. आदिवासींची नृत्ये, भांगडा नृत्ये, कृषकांची नृत्ये यांच्यातील चाली, लयी व हालचालींचे अनुकरण होताना दिसून येते. महाराष्ट्रात वास्तुकला व शिल्पकला यांचा मोठा विकास झाला आहे. कारण वास्तुकला, शिल्पकला या कलांमध्ये सामाजिकता, सौंदर्यजाणिवा व लौकिकजाणिवा तीव्र स्वरूपात जाणवतात. लोकसांस्कृतिक वास्तू व शिल्पे लोकतत्त्वांचे अधिक प्रकटन करीत असतात हि बाब विशेषत्वाने जाणविते. आधुनिक कलांमधील लोककलाविष्काराचे दर्शन पाहता ते प्रकर्षाने प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसून येते. परिणामी लोककला ही संपूष्टात येणारी कला नसून तो नव्या रूपात पुन्हा पुन्हा प्रतिबिंबित होत राहणारी कला आहे हे याठिकाणी मान्यच करावे लागेल.

संदर्भ :

१. बरवे प्रभाकर, : 'कोरा कॅनव्हास', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९०, पृ – १२४.
२.
३. रानडे अशोक, : 'लोकसंगीतशास्त्र', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, प्रथमावृत्ती, १९७५, पृ – १२८.
३. ओगले अरुण, : 'मानवविद्या व ललितकलांचा परिचय', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पृ – १३०.
४. गारे गोविंद, : 'आदिवासींची लोकनृत्ये', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८९, पृ – २१०.
५. ओगले अरुण, : 'आपला महाराष्ट्र : परंपरा व प्रगती', माहिती जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, प्रथमावृत्ती, १९८५, पृ – ५५.